

ЧЛАНЦИ

Др Ђорђе Макић

СРБИЈА И ЦРНА ГОРА У МАЛИСОРСКОЈ КРИЗИ 1910—1911. ГОДИНЕ

У обради спољнополитичке активности Србије и Црне Горе уочи балканских ратова приметно је њихово интересовање за Арбанасе у тзв. малисорској кризи која је крајем 1910. и у првој половини 1911. преовладала у укупном балканском питању. У непрекидној борби Албанаца против младотурског режима малисорски устанак заузима значајно место и на унутрашњем и на међународном плану, јер је у току устанка један део устаника прешао у Црну Гору, око чега су се заоштрили њени односи са Турском.

Малисори — заједничко име за племена Клемента, Груда, Хота, Кастрата, Шаљана и Шкреља — живе у северној Албанији, у брдској области Проклетија и њених огранака. Они су као католици, за разлику од осталих албанских племена, имали посебан однос са својим суседима, и са Црногорцима и са турским властима у Албанији, нарочито са скадарским пашама, а преко католичког протектората у Турској били су под заштитом Хабсбуршке Монархије. Многа питања из малисорске историје¹ и из малисорског устанка² већ су позната, али није познато, мада је било веома активно и широких размера, држање Србије и Црне Горе на међународном плану према малисорској кризи. Политика коју је српска дипломатија применила у малисорском устанку заснивала

¹ Андрија Јовићевић, *Малесија*, СКА; књ. XXVII, Београд 1923.

² Ристо Ј. Драгићевић, *Малисорске буне 1910. и 1911. године*, Записи, XXIV, Цетиње 1940; *Извештај о малисорским бунама 1911*, Записи XXV, Цетиње 1941; *Лепетич, Албаниа и Малесорското вазстание 1911*, Софија 1911; др Андрија Лаиновић, *Грађа о балканској политици у вези с албанским побунама 1911. године*, Годишњак Покрајинског државног архива, Приштина књ. I, 1965. и књ. II—III, 1967; Драган Р. Живојиновић, *Устанак Малисора 1911. године и америчка помоћ Црној Горци*, Историјски записи, књ. XXIV, 2, 1967.

се на жељи да се сачува *status quo* због неостварења савеза балканских држава који је тада припреман, а и стога што су то тражиле велике силе. Она је у таквим околностима страховала од активне улоге црногорске владе у малисорском питању преко прихватања избјеглица и подстрекавања устаника, као и од мешања бугарске владе у устанак, посебно од активности сила Тројног савеза. С друге стране, српска влада је страховала и од тога што су се и Малисори придружили овој активности кад је у Албанији избио покрет за аутономију. Доводећи албански покрет за аутономију у везу с италијанском а нарочито с аустроугарском политиком на Балкану и с настојањем Беча да заоштри односе између Албаније, Црне Горе и Србије ради лакшег продора ка Солуну и Албанији,³ српска дипломатија је страховала да мешање Црне Горе у малисорски устанак представља средство за Аустро-Угарску којим би се могла послужити за активно иступање.⁴

1. — Међународне противречности у вези са Малисорима

У северној Албанији су се нарочито сукобљавали интереси Аустро-Угарске, Црне Горе, Србије, али и других. Према плану Беча, Албанија је због привредних богатстава, посебно због веома значајног војностратешког положаја на уласку у Јадранско море, требало да буде „у тесним економским културним и политичким односима са (Двојном) монархијом, како би јој послужила као противтежа према Србији и Црној Гори, а у исто време и као препрека експанзионистичким тежњама Италије на источној обали Јадранског мора”.⁵ Руководећи се тиме већ од тренутка кад је Аустро-Угарска окупирала Босну и Херцеговину 1878. године, сви њени државници су се бавили мишљу и кројили планове за стварање албанске државе. Поред средства прилика на Србију и Црну Гору, она би за Монархију била база за даљи продор германства на југоисток. С Аустро-Угарском је у чувању *status-quo*, тј. турског суверенитета у том делу Балкана, а у супротном случају образовања аутономне Албаније, била споразумна и Италија. Имајући претензије на један део албанске територије кад је Аустро-Угарска, њена савезница, ставила вето на албанске територије, Италији није било свеједно хоће ли се још неко умешати у тај део Балкана. Уговором у Монци још 1897. између Висконтија Веноте и Голуховског закључено је да се образује аутономна

³ Фердо Хауптман, Улога заједничког министарства финансија у формирању аустроугарске политике према Албанији уочи критске кризе. Радови IV, Сарајево 1966, 36—44; Хамдија Капиџић, Припреме за аустроугарско продирање у албанско етничко подручје из Новопазарског Санџака, Радови VI, Сарајево 1970—1971, 415—430.

⁴ Димитрије Ђорђевић, Милован Миловановић, Београд 1963; 130—140.

⁵ Саво Скоко, Други балкански рат 1913, књ. I, Београд 1968, 22.

Албанија, а у њиховим нотама 1900—1901. то је питање и даље разрађено.⁶

Прилике у северној Албанији, посебно међу Малисорима, праћене су у Црној Гори с много разлога. Књаз Никола је већ од почетка своје владавине имао веома велики утицај међу Малисорима, а нарочито је много деловао преко њиховог првака Сокол Баца.⁷ Међутим, кад се од краја XIX века почео развијати капиталистички начин производње и у северној Албанији, у којој је највеће трговачко и занатско средиште био Скадар, а трговачки капитал стекао корен — на бази чега се образовала млада албанска буржоазија, снажила национална свест и организовао покрет за аутономију — Црна Гора је појачала своје интересовање за овај крај. Вести да је Албанији потребно дати аутономију — у Црној Гори су изазвале страховање да те идеје подстиче Аустро-Угарска, пошто је имала црквени протекторат над католицима, како би евентуалном аутономијом албанских области у односу на турску државну власт остварила у њима потпуну превласт. Осетивши опасност по своје циљеве, књаз Никола је 1896. послао Гавра Вуковића у Цариград да покуша на сваки начин спречити аутономију албанске територије. Књаз је исте године предложио Италији да заједнички поделе Албанију тако што би Црна Гора добила територије до Шкумбе.⁸

У свом интересовању за Албанију српска влада је заобилазила Малисоре и усмерила се према Драчу и Медови, у жељи да туда — територијално или изградњом железничке пруге — изиђе на Јадранско море. Тиме је водила рачуна и о интересима Црне Горе у северној Албанији.⁹

2. — Прилике у почетној фази малисорске кризе

Малисорском устанку и малисорској кризи претходио је устанак Албанаца на Косову у марту 1910. године. Кад је започео овај устанак, он је у свим балканским државама изазвао живо узбуђење због тадашње оштрине критског питања.¹⁰ Пошто се Италија борила за свој утицај у јужној Албанији, а у северној Аустро-Угарска, то је албански покрет добио балкански значај чим је активно наступио, тим пре што су заинтересоване стране

⁶ Михаило Војводић, *Скадарска криза*, Београд 1968, 22; Владимир Шулек, *Дипломатска историја централних сила 1908—1915*, II свеска, Загреб 1939, 135.

⁷ Ристо Ј. Драгићевић, *Малисорске буне* 144—148.

⁸ Михаило Војводић, *нав. дело*, 13—17.

⁹ Димитрије Ђорђевић, *Излазак Србије на Јадранско море и Конференција амбасадора у Лондону 1912*, Београд 1956, 5—15.

¹⁰ Владимир Ђоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, Београд 1936, 313—314.

почеле да раде на томе да отпор албанског народа против младотурака искористе за своје циљеве.¹¹

Црна Гора је избила у први план кад је покушала да се користи кризним стањем у малисорском устанку. Истина, она је показала пограничне нереде још док су се догађаји одвијали на Косову, па је у том смислу њен посланик у Цариграду Јово Поповић посредовао и на Порти и код руског амбасадора Чарикова, на шта му је овај рекао „да је то аустријско масло по прилици“.¹² Међутим, како се устанак приближавао њеним границама, Црна Гора је повећавала своју активност. Кад је командант турских експедиционих трупа Шефкет Тургут-паша почетком јула 1910, после угушења устанка на Коову и разоружања устаника и становништва, прешао у скадарски вилајет, завео опасно стање у Скадру и почео разоружавати арбанашко становништво, Црна Гора је и мимо своје активности увучена у турско-арбанске односе. Наиме, супротстављајући се разоружању и одбијајући да служи у турској армији, становници Хота, Груда и Кастрата су почели бежати у планине, а многи и у Црну Гору.¹³ Међу малисорским избјеглицама било их је и са Косова, на пример Иса Бољетинац са синовима, Асо Феровић из Плава,¹⁴ док су од виђенијих првака са Косова у Србију прешли Идриз Сефер и Хасан Хусеин из Будакова.¹⁵ Пошто су се због избјеглица почели погоршавати турско-црногорски односи, што је угрожавало мир на Балкану, српска дипломатија је показала знатно интересовање за улогу и држање Црне Горе у малисорском питању. Посланик на Цетињу Тодор Петковић је обавестио Београд да су црногорски владар и његова најближа околина сматрали како су доласком Арбанаса у Црну Гору постигли велики успех и капитал који ће им добро послужити против Турске ради постигнућа извесних циљева. Посланик је закључио да се у Црној Гори помишљало и на могућност да се заузму оближњи предели Турске, а првенствено извесни делови Новотазарског Санџака.¹⁶ Сумњу српске дипломатије у озбиљну могућност да се компликују ствари на Балкану појачавале су вести да су бугарски, грчки и италијански краљ, који су дошли на Цетиње приликом прогласења књаза Николе за краља у августу 1910, не само разговарали него и утврдили шта је потреб-

¹¹ Први балкански рат 1912—1913, изд. Војноисториског института, књ. 1, Београд 1959, 78.

¹² Ристо Ј. Драгићевић, *Малисорске буне*, 151.

¹³ И. С. Галкин, *Дипломатија европских држава в свјези с ослободителним движењем народо̀в европејскај Турцији 19015—912*, Москва 1960, 131—133.

¹⁴ Ристо Ј. Драгићевић, *Малисорске буне*, 152.

¹⁵ Архив СР Македоније Скопје, *Лична преписка VI*, 1910, бр. 6, Скопље, 10. VI 1910; Haus-Hof und-Staatsarchiv Wien (у даљем тексту (HHStA), Politisches Arhiv, Konsulate XXXVIII K. 388, Митровица 24. III 1911, бр. 4.

¹⁶ Државни архив Секретаријата спољних послова—Београд П.О.Ф.В. I/1-L-III, Цетиње 19. XI 1910, пов. бр. 120 (1989); у даљем тексту ДАСИП, или ПП.О.; сви датуми су по старом календару.

но да заједнички ураде на Балкану. У исто време су кружиле вести да су између бугарског, грчког и црногорског краља утврђене и интересне сфере и договорена заједничка акција у Турској. Мада су српски дипломати с резервом примали гласове о томе и били уверени да Црна Гора не би улазила без споразума са Србијом у преговоре који се тичу заједничких интереса у Турској, ипак је сумња остала. Њу су посебно појачавали ранији разговори црногорскога краља и владе дра Томановића који су били публиковани у неким бечким новинама у облику интервјуа, а у којима је истицано да Србија нема шта да тражи у Македонији и скопском санџаку. Ову сумњу донекле је појачала и тренутна политика Црне Горе у погледу албанског питања, коју је она повела без икаквих претходних разговора и споразума са Србијом. Касније су српску сумњу појачали и гласови из црногорских извора о наведеним разговорима, а нарочито вест да се у Бугарској налазио један црногорски поузданик који је требало да среди питање у вези са житом за албанске избеглице.¹⁷

Кад су у питању узроци због којих су Малисори прелазили у Црну Гору, српски дипломати су веома сумњали у њу. Чињеница је да је оружани поход Тургут-паше приморао слабо наоружане Арбанасе да масовно прелазе у Црну Гору,¹⁸ али је турски лист *Сабах* и поред тога оптуживао Црну Гору да је она преко посебних агената изазивала нередне међу Арбанасима.¹⁹ Живојин Балунџић, конзул у Солуну, јављао је на основу депеша које су стизале у Солун да је тешко одредити улогу Црне Горе у покрету Арбанаса; једино му је било јасно да кад се покрет Арбанаса поново јавио у октобру 1910 — у њему су живо учествовали арбанашки бегунци у Црној Гори.²⁰ Конзул у Скопљу Јован М. Јовановић је сматрао да је пребегивање Арбанаса у Црну Гору изазвано вештачки, а зулуми су били само спољашњи елементи. Он је дошао до података да су извесни људи из Црне Горе вршили посебну пропаганду међу католицима да беже у Црну Гору; пропаганда се највише заснивала на уверењу да ће Црна Гора као краљевина ускоро добити све те пределе, а да јој је то обећано приликом састанка „царева и краљева“ на Цетињу, као и на томе да су широм света били познати верска толеранција и слободарство у Црној Гори. Тврдило се да је у том правцу радио и италијански конзул у Скадру. У начину опхођења Црне Горе према избеглицима Јовановић је видео политичке циљеве. Износио је да су емигранти дочекани лепо, да је био образован одбор за њихово помагање, да је највиђеније примао лично краљ и богато их даривао новцем и оружјем, да је влада издвајала новац за њихово издржавање, да су изазвани чак и сукоби с турском војском,

¹⁷ Исто, П. О. Ф. X П/6-IV, Београд 15. VII 1911, бр. 1373.

¹⁸ И. С. Галкин, нав. дело, 133.

¹⁹ ДАСИП, П. О. Ф. III I/1-XIV, Цариград 9. X 1910, бр. 331 (1480).

²⁰ Исто, Ф. V I/1-L III, Солун 14. X 1910, бр. 805 (1518); А. Лаиновић, нав. дело, књ. II—III, документ бр. 2.

Јовановић је сматрао да се тиме желео оставити утисак на емигранте. Упоредо са тим, међу њима је стварано уверење да су Турци истовремено непријатељи и Црне Горе и Арбанаса, па би стога требало да се заједнички спремају за борбу. Према неким знацима, овим је посебно био задовољан Иса Бољетинац, који је отворено говорио да Срби и Арбанаси треба да се удруже против заједничког непријатеља. Износећи даље мишљење о узроцима због којих се прихватају избеглице у Црној Гори, Јовановић је сматрао да је црногорској влади циљ да добијањем надокнада за њихово издржавање покрије трошкове у вези са прославом Николиног проглашења за краља, а услед тога што је сада Црна Гора била исувише мала за велику краљевску титулу, па је краљ желео њено проширење на територији на којој се развила прва српска држава. Јовановић је оцењивао да је политика краља Николе у односу на Арбанасе мудра у тим околностима, али је сумњао у њено остварење и због великих средстава која су за то потребна и због тога што је делатност у вези с Арбанасима требало вешто изводити. Међутим, према Јовановићу, колико је ова политика била мудра толико је могла да буде и погубна услед чисто себичних разлога без споразума са Србијом. Стога је он упозоравао да би било добро да се припази на ову целокупну делатност — и ону с Арбанасима и ону са Србима.²¹ Страхујући од улоге Црне Горе у малисорском устанку, конзулу Јовановићу се посебно није допадало то што је црногорска влада у вези са кретањем арбанашких избјеглица и преговорима с турским послаником на Цетињу Садредин-бејом омогућавала аустроугарском посланству да буде непрестано у току догађаја, а оно је као и италијанско показивало велико занимање за емигрантско питање, с том разликом што је ово друго било дискретно. У блискости Црне Горе с аустроугарским посланствима, Јовановић је видео њену намеру да се прикључи Тројном савезу, а у настојању Аустро-Угарске да исуши Скадарско језеро на црногорској страни видео је њен покушај да задобије утицај у Црној Гори.²²

Конзул у Приштини Милан Ракић показивао је неповерење према делатности Црне Горе међу Албанцима на Косову: наиме, албански емигранти су из Црне Горе стално слали поруке својим рођацима на Косову или да беже у Црну Гору или да припремају тло за нову буну у пролеће 1911. Емигранти у својим порукама нису могли довољно изразити похвалу за поступак краља Николе и обећавали су потпору у његово име за следећу побуну. Ове поруке су допринеле да краљ Никола и Црна Гора задобију међу Албанцима углед као никад до тада; краљево име свуда спомињало са захвалношћу, а ови Албанци су га од милошта звали „мица“ — стриц.²³ Да постоји извештај план Црне Горе с Арбанасима и да Италија стоји иза тога, српском посланику у Риму Ву-

²¹ Исто, Скопље, 1. XI 1910, стр. пов. 1609.

²² Исто, Ф. VIII 0/11-X, Скопље 22. XI 1910, стр. пов. 1683.

²³ Исто, Ф. X П/6-I, Приштина 17. XII 1910, бр. 184 (3312).

јићу говорио је његов бугарски колега Димитрије Ризов. Он му је у поверењу рекао да је приликом путовања италијанскога краља на цетињску прославу било у тајности допремљено 15.000 брзометних пушака и око 30 брдских топова намењених албанском устанку. Обавештавајући о овоме Миловановића и преносећи му римске гласове да у Црној Гори има 7.000 Арбанаса спремних да на пролеће 1911. упадну у Турску, посланик Вујић је сматрао да је споразум између Србије и Бугарске сада најпотребнији, а да то мисли и сам Ризов.²⁴ Да би дознао намере краља Николе у вези с емигрантима, посланик на Цетињу Петковић је потражио одговор лично од краља. Пошто му је изнео да се у Београду као и на Цетињу прати ток догађаја с великим интересовањем, Петковић је рекао краљу: „Ако имате каквих планова, политичких комбинација за рад, изађите са њиме отворено“ Међутим, није ни поменуо арбанашко питање, али је испољио велику жељу за заједнички рад.²⁵

Остајући досљедна политици сила Антанте према status-quo и сматрајући да је одржавање добрих односа с Портом неопходно,²⁶ српска влада је почела страховати од прекида преговора између Црне Горе и турског посланика Садредин-беја; разговори су вођени о начину на који ће избеглице бити враћене.²⁷ Пошто се стање у вези с емигрантима искомпликовало, краљ Никола се 4. октобра 1910. обратио меморандумом представницима великих сила који су били акредитовани на Цетињу.²⁸ У меморандуму су изнесени узроци који су изазвали емигрантски покрет, затим да Турска шири гласине како Црна Гора подстиче емиграцију да би изазвала граничне сукобе, и слично.²⁹ Почетком децембра 1910. српска влада се заинтересовала да сазна како владе у Петрограду, Паризу, Лондону и Риму гледају на развој турско-црногорских односа и на могуће њихове последице. Посланство у Софији требало је да извиди имају ли Бугари каква гледишта о томе и с каквим расположењем посматрају ток ствари.³⁰ У спољнополитичкој активности Србије у вези са малисорском кризом значајно место заузима интересовање за односе између Бугарске и Црне Горе који су постали присни.³¹ Обе стране су од почетка арбанашког устанка 1910, а Бугарска још и раније, настојале да повежу албански и македонски покрет.³² Конзул Јовановић није веровао

²⁴ Исто, Ф. IX П/6-IV, Рим 20. I 1911, пов. 16 (135).

²⁵ Исто, Ф. VIII О/11-XI, Цетиње 29. XI 1910, пов. бр. 131 (2496).

²⁶ Љиљана Алексић-Пејковић, *Односи Србије са Француском и Енглеском у 1903—1914*, Београд 1965, 825—827.

²⁷ ДАСИП, П.О.Ф. V I/1-LIII, Цетиње 19. XI 1910, пов. бр. 120 (1689).

²⁸ И. С. Галкин, нав. дело, 134.

²⁹ Владимир Ђоровић, нав. дело, 313.

³⁰ ДАСИП, П.О.Ф. V I/1-LIII, Цетиње 19. XI 1910, пов. бр. 120 (1689).

³¹ *Први балкански рат 1912—1913*, 67—68; А. Лаиновић, нав. дело, књ. II, документ бр. 4, говори о гласовима да ће Црна Гора у сарадњи с Бугарском изазвати на пролеће сукоб с Турском.

³² ДАСИП, П.О.Ф. IX П/6-IV, Софија 17. IV 1910, пов. бр. 176 (585).

у могућност сарадње ових двају покрета, због тога што се нису могли погодити које пределе обухвата Албанија а које Македонија.³³ Поред интересовања за малисорско питање, посебно за то какав удео има Бугарска у албанском покрету на граници Црне Горе и међу емигрантима, српску дипломатију су занимале и бугарске везе са Цетињем у питању албанског устанка.³⁴ Повезивања са Црном Гором Бугарска је користила као средство притиска на Србију; подржавајући Арбанасе и заступајући аутономију Албаније, она је желела да се оствари и аутономија Македоније.³⁵ Кад су Арбанаси почели прелазити у Црну Гору, о везама Бугарске са њима говорио је скопски конзул Јовановић, који је навео да је бугарски посланик на Цетињу др Н. Колушев по упутствима из Софије помогао дру Томановићу, а такође одржавао и везе с албанским агитаторима на Цетињу. Сматрао је да је врло вероватно да и средства за пропаганду међу незадовољним Арбанасима долазе из Софије. Јовановић је указивао и на мотиве којима су се руководиле Црна Гора и Бугарска у својој сарадњи, јер је Колушев уверавао Црногорце да се Црна Гора може проширити на земље изнад Шар-планине. Да би се то постигло, бугарски посланик је говорио надлежним у Црној Гори да је њихова дужност да сада подржавају Арбанасе. У исто време је указивао и на потребу да Црна Гора и Бугарска, које у Турској немају супротних интереса, треба да стално држе турско питање отвореним, а да би се то постигло потребни су непрекидни нереди. Јовановић је уочавао и последице бугарског утицаја на Црну Гору, у којој се почело отворено договарати о проширењу и увећању краљевине, што је у Црногорском вјеснику у прогласу Црногорцима за емигранте отворено изнесено.³⁶

Марко Цемовић, српски конзул у Битољу, са увереношћу је писао да Црну Гору у малисорском устанку материјално помаже Бугарска и да је храбри да у томе истраје докраја. Он је добио податке да је бугарски конзул у Битољу служио као веза између арбанашких комитета у Македонији и арбанашких глаvara на Цетињу. У вези са односима са Црном Гором бугарски конзул је рекао Цемовићу следеће: „Све што није данас уз Црну Гору издајица је словенске мисли“ Руководећи се тиме, бугарски лист *Право*, који је излазио у Солуну, у сваком броју од почетка догађаја на црногорској граници уздизао је Црну Гору и храбрио Албанце. О делатности Бугарске преко Црне Горе и арбанашких комитета стекла је одређено мишљење и руска дипломатија. Конзул у Битољу Петрајев је изјавио: „Држање Црне Горе, продужавање малисорске буне, покрет код Тоска, бугарско је дело. Бугарска се највише ангажовала због тога што ни неуспехом Арба-

³³ Српски књижевни гласник, Београд 1911, књ. XXVI, 811.

³⁴ Први балкански рат 1912—1913, 79.

³⁵ Исто.

³⁶ ДАСИП, П. О. Ф. IV 1/8-I, Скопље 3. I 1911, стр. пов. бр. 15.

наса, ни неуспехом Црне Горе, она нема шта да изгуби, а успех би јој био од велике користи, као што јој је од користи сваки неред у Турској”.³⁷ Мешање бугарске владе у арбанашке послове преко Црне Горе запазио је и отправник послова у Софији др Милан Ђ. Милојевић. Он је бугарско-црногорску сарадњу на заједничкој акцији у Турској заснивао на споразуму између краља Фердинанда и краља Николе на цетињској прослави. Био је уверен да се улога Црне Горе и веза краља Николе с Арбанасима не могу сасвим потценити, тим пре што је био обавештен да се на Цетињу озбиљно помишља чак и на територијално проширење на југоисточној граници.³⁸

У време кад је турска војска гонила Арбанасе и кад су они бежали у Црну Гору, српска влада је страховала да тај устанак и груписање Арбанаса у Црној Гори подржавају бечки кругови из својих посебних рачуна. У упутствима свом петроградском и римском посланику од 22. новембра 1910, министар Миловановић је говорио о потреби да се у том правцу покуша доћи до непосредних сазнања.³⁹ Иначе је српска влада сумњала у Црну Гору зато што је она у току 1909. и 1910. успоставила ближе односе с Аустро-Угарском, а истовремено избегавала сарадњу са Србијом и настојала да се ослободи војног уговора с Русијом, по којем није могла склапати савезе нити активније иступати без одобрења Петрограда.⁴⁰

Развој догађаја међу Арбанасима ставио је почетком 1911. у први план оне крајеве Македоније у којима су Албанци били смешани с Македонцима. Ово је српску дипломатију уверавало у споразумне акције Црне Горе и Бугарске и њихову повезаност с Аустро-Угарском. Српска обавештења из овог времена бележе да су се Арбанаси из Дебра и Малесије припремали за покрет, да је очекиван долазак аустрофила Дервиш-Химе и да пристиже оружје из Италије и Аустрије. Кад је српска влада проверила ове вести на званичном месту, представник младотурског клуба у Битољу Ејуб Сабри није веровао да Арбанасе подржавају Италија и Аустрија, него да је њихово ново узнемирење последица конгреса у Софији на коме су „Бугари” (Македонци — прим. Ђ. М.), Арбанаси и Јермени већали о општем устанку; био је уверен да ову делатност потпомаже Русија. И поред овога је српски конзул у Битољу Цемовић настојао да увери Турке да је пријатељство Аустро-Угарске опасно за Турску, јер ако се она умеша у арбанашки покрет — она ће и остати у оним крајевима где буде ишла. У вези са таквим стањем, руски конзул Петрајев је обавестио Цемовића да у Дебру постоје три арбанашке странке: народна арбанашка, аустријска и црногорска као најновија. За аустријску

³⁷ Исто, Ф. X, Битољ 6. XII 1910, бр. 798 (1259).

³⁸ Исто, Ф. VIII 0/11-IX, Софија 21. XI 1910, пов. 480 (1866).

³⁹ Владимир Ђоровић, нав. дело, 314.

⁴⁰ Први балкански рат 1912—1913, 80; Митар Ђуришић, Први балкански рат 1912—1913, књ. III, Београд 1960, 19.

странку је рекао да је веома добро организована и да добија упутства из Битоља, у коме арбанашки комитет држи седнице у кући Киријаса, почасног драгомана аустријског конзулата.⁴¹ Вести о заједничкој акцији Црне Горе и Италије међу Арбанасима и аустроугарској пропаганди међу њима биле су предмет разговора између неких дипломата у Битољу. Италијански конзул је порицао делатност своје владе међу Арбанасима. Међутим, српски конзул Цемовић је сматрао да је сарадња Црне Горе с Италијом ван сваке сумње и да ова сарадња може изазвати Аустрију да интервенише, а то је све изнео руском конзулу Петрајеу. Стога је сматрао да би било у интересу словенства да Црна Гора прекине везе с арбанашким емигрантима, или да се одржавање тих веза барем искористи за сузбијање аустријске пропаганде међу Арбанасима. У том погледу, Цемовић је налазио да би требало створити једну арбанашку странку која би тежила за политичким заједништвом са Србијом и истакао да би то одговарало и интересима Русије.⁴² Координатор бугарско-црногорске делатности међу Арбанасима почетком 1911. био је њихов агитатор Ибрахим Омер-беј, који је боравио у Битољу најпре код италијанског конзула, а затим код бугарског. Према српским обавештењима, овде је био постигнут македонско-арбанашки споразум за акцију у Албанији и Македонији. Омер-беј је из Битоља отишао у Црну Гору и састао се с бугарским представником Колушевом, а одатле је отишао у Софију. Претпоставља се да се тада преко Софије водила преписка између арбанашких емиграната у Црној Гори и арбанашких тајних комитета.⁴³ Бојазан српске владе да предстоје озбиљни догађаји заснивала се и на посети бугарског краља Бечу и Шенбруну у јануару 1911. Тумачено је да ова посета можда значи да шеф аустроугарске дипломатије Ерентал наставља припреме за извођење свог програма у вези с аутономијом Албаније.⁴⁴ На озбиљност ситуације указивале су српској дипломатији у јануару 1911. и неке црногорске личности. Генерал Митар Мартиновић, доскорашњи војни министар, рекао је 16. јануара 1911. посланику Петковићу да сматра да је политичка ситуација на Балкану веома озбиљна, а стање у Турској крајње несигурно. Посебно је указао да незадовољство Арбанаса према новом режиму може поново довести до отвореног устанка. Његовом излагању могло се веровати утолико више што је он одржавао сталне везе с арбанашким емигрантима, па је често и дуго разговарао с Исом Бољетинцем и осталим главарима у избеглиштву; сви су они сматрали да је неопходно да на пролеће подигну буну против Турака. Бољетинац је, на пример, рекао да се морају борити против младотурака (чак и у случају кад би им признали све раније повла-

⁴¹ ДАСИП, ПП. О., 1911, ред 97, Ф. I. Битољ 19. XII 1910, бр. 1302 (39); А. Лаиновић, нав. дело, књ. I, 17.

⁴² Исто, Битољ 28. XII 1910, бр. 1321.

⁴³ Исто, Битољ 31. XII 1910, бр. 1334 (77).

⁴⁴ Исто, П. О. Ф. IX 8/6-II, Софија 28. XI 1910, пов. бр. 586.

стице) зато што су им разорили села, уништили куће и растурили имања. Генерал Мартиновић је због овога настојао на заједничкој приправности, пошто није веровао у успех турског препорода.⁴⁵ Краљ Никола је већ следеће вечери позвао посланика Петковића на разговор. И он је говорио о тешком стању у Турској, о могућности да наступе већи заплети, о огорчењу Арбанаса и њиховим намерама да на пролеће изазову јаче гужве, а уз то се распитивао и о споразуму са Србијом. Такође је рекао да је потребно да својој држави обезбеди јаче границе и излаз из кршевитих и неплодних крајева, па сматра да је дошао повољан тренутак за покушај да оствари своје жеље. Ради тога настоји да одржава везе и пријатељске односе са незадовољним Арбанасима, како би их ако устреба могао употребити као погодно средство за своје намере. Краљеви погледи били су управљени на један део Старе Србије и део арбанашких земаља које су некад припадале Зети. На крају је краљ Никола замолио посланика Петковића да пренесе његову молбу Србији да она прими на себе део трошкова за издржавање арбанашких емиграната.⁴⁶ Неколико дана касније, посланик Петковић је обавестио Миловановића о краљевим жељама и молбама. Навео је да је Никола рекао да су му познате тежња и делатности арбанашког Централног комитета у Паризу и поткомитета у Италији, који су настојали да незадовољство Арбанаса искористе за изазивање јаче организованог покрета у корист аутономне Албаније. Такође је пренео краљево мишљење да би стварање албанашке државе било најјачи удар за српство с обзиром на преовлађујући положај Арбанаса у косовском вилајету. Због тога је указивао на потребу да се искористи незадовољство Арбанаса северне Албаније, јер је сматрао да ту још није била довољно развијена њихова национална свест. Да би искористио то незадовољство, краљ Никола је одржавао непрекидне везе с избјегличким главарима из албанске и косовске Малесије, за које је говорио да су већ придобијени за идеју о спајању са Црном Гором. Краљ је деловао у том правцу кад су по поруци неких чланова албанског комитета отишла у Италију крајем јануара 1911. два изасланика са Цетиња, у име Исе Бољетинца и осталих арбанашких избјеглица, да саслушају намере и жеље комитета. Наиме, пошто су емигранти показивали извесну недоумицу да се одазову позиву комитета, краљ им је саветовао да пошаљу своје људе, с тим да га упознају с договором. У вези са овим догађајима Петковић је закључио да је стварна побуда за целу акцију која је вођена и припремана, што се на Цетињу није крило, било увећање Црне Горе припајањем територије племена северне Албаније која су готово сва била католичка. При том је истакао да, с обзиром на разговор с краљем Николом, постоје јаки разлози за веровање да би Аустро-Угарска гледала благонаклоно на развијање делатности у овом правцу, али да би на сваки покушај

⁴⁵ ДАСИП, П. О. Ф. VIII О/11-1-11, Цетиње 3. I 1911, пов. бр. 4 (9).

⁴⁶ Исто, Цетиње 4. I 1911, пов. бр. 5 (26).

акције према Новопазарском Санџаку одговорила слањем својих трупа у Санџак.⁴⁷ Поред генерала Митра Мартиновића,⁴⁸ арбанашку политику краља Николе спроводио је и Јанко Вукотић.⁴⁹ Мада је приближавање краља Николе албанским устаницима имало за циљ да се северноалбанска племена отргну испод аустроугарског утицаја,⁵⁰ ипак изгледа да је он 1911. правило извесне нагодбе с Аустро-Угарском. Наиме, немачки министар Кидерлен Вехтер рекао је Милошу Богичевићу, српском посланику у Берлину, како је краљ Никола писао Фрањи Јосипу и позивао га да пошаље аустроугарску војску у Арнаутлук. Уз то је Кидерлен ово саопштење пропратио примедбом: „Стари лисац је морао имати један моменат велике старачке слабости да се до те мере заборавао“.⁵¹

У таквим околностима, црногорска влада је у фебруару 1911. понудила српској влади да склопе савез чији би непосредан циљ био делотворније учешће у арбанашком покрету.⁵² Генерал Мартиновић је изложио Петковићу поделу сфера: Санџак по пола, а у повлачењу границе до Шаре Црна Гора би обухватила део призренског и скопског санџака, док би Србија добила другу половину санџака са Скопљем, Дебром и Драчем и његовим приморјем.⁵³ Предложи краља Николе, које је Петковић донео са Цетиња у Београд у фебруару 1911, сводили су се на ово: „Да Србија придружујући се Црној Гори коју она води ово неколико месеци с арнаутским емигрантима изазове и организује с овом заједно револуцију Албаније, те да после користе се тиме, чим она букне, створе *fait accompli* заузимање Старе Србије. Да би се могао урачунати успех овог предузећа: да организује општа револуција Арбанаса која би била расположена да апелује на помоћ Црне Горе и да своје тежње саобрази са српским циљевима“.⁵⁴ У вези с понудом краља Николе, министар Миловановић је желео

⁴⁷ Исто, Цетиње 11. I 1911, стр. пов. бр. 11 (116).

⁴⁸ У погледу веза Црне Горе с албанским устаницима, Митар Мартиновић је писао како је Црна Гора подигла Арбанасе на буну да би Турцима дала посла у својој кући; А. Лубурић, *Капитулација Црне Горе*, Документи III, Београд 1940, 2—3; Изјава Митра Мартиновића, нав. дело 51.

⁴⁹ „Јанко Вукотић, као специјални комесар Црногорске владе у Подгорици, наводно на своју руку, издао је албанским устаницима 700 пушака с муницијом и одобрио да око 300 Куча учествује у борбама против Турака“ Ж. Павловић, *Опсада Скадра*, Београд 1926, 26—27; Митар Мартиновић, нав. дело, 51.

⁵⁰ Михаило Војводић, нав. дело, 22.

⁵¹ Архив Србије, Фонд Милована Миловановића, бр. 25, 11. VII 1911.

⁵² Владимир Ђоровић, нав. дело, 351; И. С. Галкин, нав. дело, 135, на основу енглеске обрађене збирке докумената извештај посланика Берклија из Београда о одлучном деловању краља Николе да приволи Србију на заједничку акцију у корист Албанаца.

⁵³ ДАСИП, П. О. Ф. VIII 0/11-I-II, Цетиње 8. II 1911, тел. бр. 225.

⁵⁴ Исто; оригинал овог документа у Архиву ДАСИП-а не постоји, а ово је препис из 1950. године са преписа овог документа од Митра Мартиновића.

да зна има ли краљ намеру да непосредно или посредно подржава арбанашку буну.⁵⁵ Српска влада је с резервом прихватила предлог Црне Горе, више да би могла утицати на Цетиње него да би се сложила с њеним предлозима.⁵⁶ За неодлучан став на Цетињу су се изговарали да за коначну акцију нису извршене дипломатске припреме код осталих балканских држава.⁵⁷ У Београду је наложено да се политика Црне Горе у погледу Арбанаса мора напустити, пошто није у интересу српства да се устанак разбуктава, нити да се на Балкану створи стање које би могло послужити било којој странијој сили, првенствено Аустро-Угарској, да заводи ред. Миловановић је настојао и у Петрограду и у Риму да се отуда утиче на Црну Гору у истом смислу.⁵⁸ У поруци руској влади, Миловановић је указао и на свој разговор са Сан Ђулијаном кад је истакао да и за Србију и за све балканске државе постоји опасност од даљег ратоборног држања. Црне Горе према Турској и отвореног помагања и подстицања Арбанаса. Било да је држање краља Николе потекло искључиво из црногорских интереса, због тешког унутрашњег економског и политичког стања, било да следи савете Аустро-Угарске — министар Миловановић је сматрао да би Аустро-Угарска молба добити изговор да се ослободи својих обећања ако би дошло до ратних заплета, не нарушавајући *statut quo*, те окупирати Санџак и још даље.⁵⁹

О међусобним везама поводом малисорске кризе и Црна Гора и Србија су обавестиле бугарску владу,⁶⁰ што говори о томе куда су им интереси били упућени. Упоредо с настојањем Црне Горе да Србија подржи њене интересе у северној Албанији, у вези са чим је краљ Никола истицао „на часну ријеч и вјеру да нема никаквих споразума са Бугарском и Аустро-Угарском”,⁶¹ и представници Албанске лиге су тражили од Србије да их подржи у остварењу аутономије.⁶² У јеку припрема за устанак, у марту 1911. стигао је Иванај-беј у име арбанашког комитета и састао се са министром Миловановићем, с којим је и раније разговарао. Он је замолио новчану помоћ за пропаганду и притисак на Турску, а очекивао је и оружану помоћ за касније. Иванај-беј је сматрао да ће Порта бити предусретљивија према захтевима Албанаца ако буде знала да су они организовани и спремни на револуцију, да су добро наоружани и да могу рачунати на пријатељство Србије и Црне Горе. Познајући Миловановићево гледиште у односу на арбанашки покрет, Иванај-беј му је рекао да у ствари не верује да ће доћи до опште револуције зато што не желе ни

⁵⁵ Исто.

⁵⁶ Владимир Ђоровић, нав. дело 351.

⁵⁷ Митар Ђуришић, нав. дело, 18.

⁵⁸ Владимир Ђоровић, нав. дело 350—351.

⁵⁹ ДАСИП, П. О. Ф. VIII 0/11-I-II, Београд 11. II 1911; А. Лаиновић, нав. дело, књ. 1, докуменат бр. 1.

⁶⁰ Први балкански рат 1912—1913, 81.

⁶¹ Исто.

⁶² Исто.

сами Арбанаси. Да би придобио министрову наклоност, албански делегат је истакао да они не желе никакве везе с Аустро-Угарском и да управо од ње највише зазиру. За Италију је рекао да они с њом раде, али да су свесни тога да могу рачунати једино на приватну иницијативу, пошто је Сан Ђулијано и сувише плашљив. У таквим околностима, по Иванај-бејевом мишљењу, главна акција је остајала са Црном Гором, мада Арбанаси не верују много краљу Николи. Они су добро схватили краљев план да Албанце употреби као средство да би Црну Гору проширио на арбанашку територију. У односу на Турску, у комитету је прихваћено гледање да се Албанци засад не отцепљују од ње потпуно, али такође да не дозволе да их распарчавају друге државе; за сада су тражили аутономију. Међутим, пошто су знали да праву аутономију не треба очекивати одмах, они су за почетак рачунали на извесна самоуправни права и привилегије које би постепено ширили. У вези са Србијом, Иванај-беј је изнео да би Арбанаси с аутономном државом ступили у ближу заједницу с Балканским државама, у првом реду са Србијом.⁶³ Уз страховање да албански устанак пружи повод за аустроугарску интервенцију у било ком погледу, а гледајући с неповерењем на албанске везе не само с Бечом него и са Црном Гором, која их је храбрила у отпору, српска влада је изјавила Арбанасима да ће их у случају невоље прихватити на својој територији, али да им неће дозволити да се са њеног подручја припремају за нове борбе против Турака.⁶⁴

И поред тога што Србија није прихватила предлоге ни Црне Горе ни Арбанаса, њихове припреме за акцију нису престале. Припреме Арбанаса сем Црне Горе подржавала је и Бугарска, о чему говоре многи српски извештаји с почетка 1911. Тако је конзул у Битољу Цемовић известио о једном састанку арбанашке и македонске организације на којем се разговарало о устанку који је требало одредити према развоју догађаја у Јемену.⁶⁵ У албанској колонији у Рушчуку такође је одржан један састанак с македонским револуционарима проф. Шушкаретом (војводом) и Митром Стефановом.⁶⁶ На прекоре које је Србија упутила Бугарској због подршке арбанашким устаницима, министар Малинов је почетком 1911. пред отпрашником послова Милојевићем порицао да они имају било каквих веза с Арбанасима. Кад му је Милојевић скренуо пажњу на вести да Бугарска ради са Црном Гором, Малинов је одговорио питањем: шта они могу да раде са овом земљом, кад се њена акција одвија у северозападном крају старе Србије и даље са Гегамом (северним Арбанасима) с којима Софија нема никакве везе.⁶⁷ Пред званичне активности међу Арбанасима на почетку 1911, на црногорској страни су деловали чланови ру-

⁶³ Архив Србије, Фонд Милована Миловановића, 11.

⁶⁴ Владимир Ђоровић, нав. дело, 350.

⁶⁵ ДАСИП, П.О.Ф. IX 8/6-IV, Битољ 22. I 1911, бр. 64 (159).

⁶⁶ Исто, ПП.О. 1911, ред 578, Београд 31. I 1911, пов. бр. 30.

⁶⁷ Исто, П.О.Ф. II 1/1-XIV, Софија 26. II 1911, пов. бр. 52 (359).

ководства ВМРО који су се у Црној Гори још раније повезали с албанским устаницима.⁶⁸ У то време је из Црне Горе прешао у Турску и Иса Бољетинац, да би бунио Албанце; њиховим вођама је обећавао „златна брда“ под управом Црне Горе у случају ослобођења. На основу свега овога, и званични и незванични чиниоци Црне Горе држали су за сигурно да ће Беране, Плав и Гусиње бити њихови до пролећа и да ће Аустро-Угарска окупирати све остало до Митровице.⁶⁹ У таквим околностима, конзул у Приштини Ракић послао је у Црну Гору два повереника да се састану са Бољетинцем и другим емигрантима, да извиде прилике у којима живе, да сазнају њихов број, имена виђених главара, њихове намере, односе са Црном Гором и слично. Ракићеви повереници, међу којима је био и Милан Никшић, учитељ у Митровици, остали су у Црној Гори више од месец дана и вратили се са свим потребним подацима, а Иси Бољетинцу су понудили склониште у Србији. Интересујући се за прилике на терену и за изгледе за устанак, конзул у Скопљу Јовановић је почетком 1911. закључио да међу Арбанасима постоје две струје. Једна је у Црној Гори, која би желела да се помоћу неког трећег ослободи терора режима и која је спремна да уђе у рат против младотурака. Друга струја, којој су припадали многи бегови из Пећи, Ђаковице, Митровице, Призрена и других места, била је за аутономију Албаније и неку врсту персоналне уније с Турском. Ова струја је имала у толико везе с Атином, Софијом и Букурештом у колико су јој била потребна новчана средства.⁷¹ У погледу независног држања Црне Горе и изгледа на нове немире међу Арбанасима конзул Јовановић је настојао у Београду да се ојача утицај међу Арбанасима на Косову. Упоредо је настојао да се на Цетиње пошаље једно поверљиво лице које би се обавестило о правом стању ствари.⁷² У погледу прилика на Косову, Јовановић је и касније, због малисорске кризе и забринутости Турске, инсистирао у Београду, да то схвате као знак да се арбанашком покрету мора посветити највећа пажња. Он је посебно указао да би за српску страну било веома корисно да евентуални сличан покрет у косовском вилајету остане стално у домањају српског утицаја.⁷³

3. — Врхунац малисорске кризе и српска и црногорска активност

Припреме Малисора и осталих Албанаца за борбу против Турака убрзане су усљед настојања турских власти да их мобилишу за акције у Јемени. Упоредо с кретањем Малисора која су запо-

⁶⁸ Исто, П. О. Ф. VIII 0/XII-I-II, Софија 24. III 1911, пов. бр. 91 (507).

⁶⁹ Исто, П. О. Ф. IX П/6-IV, Скопље 2. II 1911, стр. пов. бр. 349.

⁷⁰ Исто, ПП. О. 1911, ред 97, Приштина 19. III 1911, службено 1789; САН-13.454.

⁷¹ Исто, П. О. Ф. IX П/6-IV, Скопље 3. II 1911, стр. пов. 229.

⁷² Исто, П. О., Скопље 21. I 1911., стр. пов. бр. 154.

⁷³ Исто, П. О. Ф. IV I/8-XIX, Београд — пут султанов, бр. (1100).

чела у ту 1911. појавила се и борба у Мату и међу Мирдитима, а узнемирио се и косовски вилајет. Сада су Албанци поново бегали у Црну Гору.⁷⁴ Црногорска влада је у таквим околностима доставила у марту 1911. меморандум представницима великих сила које су биле акредитоване на Цетињу; у њему је навела да неће бити у могућности да избеглицама и даље пружа помоћ због свог финансијског лошег стања. Стога би избеглице морале отићи у другу државу или се вратити својим кућама, али је граница требало да остане отворена за све старце, жене и децу.⁷⁵ И поред таквог гледишта краља Николе у односу на емигранте, ипак је у редовима малисорских устаника било и Црногораца, а то је изазвало протест Турске. Црногорски министар др Томановић је назвао дезертерима ове учеснике у албанском устанку и обећао да ће се црногорска влада у погледу албанског питања држати неутрално. Међутим, стање се компликовало услед тога што су Албанци приликом нове акције турске војске поново почели бегати у Црну Гору.⁷⁶

На основу писања листа *Цетињски вјесник* да ће арбанашка буна почети тачно 15 (28) марта и да ће Црна Гора управљати арбанашком револуцијом,⁷⁷ српска влада је настојала да Порту упозори на опрезност, говорећи у Цариграду да иза свега тога стоје прсти Аустро-Угарске. Кад је њен амбасадор у Цариграду Палавичини био на Порти поводом ових вести, стекао је утисак да су сумње Србије овде добро примљене.⁷⁸ Што се тиче Италије, она је у страху од мешања Аустро-Угарске препоручивала Србији и Бугарској да остану мирне, мада је наоружала албанске устанике кад је започела малисорска буна.⁷⁹ Шеф српске дипломатије Миловановић је и у то време веровао да иза Малисора стоје Црна Гора и Аустро-Угарска, у што се уверио поводом новог меморандума краља Николе великим силама. Он је сматрао да је црногорски меморандум дошао исувише брзо и показао да је у питању нестрпљивост, непотребна нервоза, па се питао чему да се одмах тражи посредовање Европе и зашто се позивати на тешкоће које, истина, могу наступити, али које се још нису испољиле. Размишљајући да је Црна Гора овим меморандумом показала да сматра како треба што пре ући у акцију, и то свакако пре него што би се видело да ли арбанашки устанак заиста има снаге, Миловановић је у томе видео сигуран знак да иза Црне Горе стоји Аустро-Угарска која је гура у акцију, а то је значило да су на прагу крупни догађаји. Миловановић је сматрао да бечка и пе-

⁷⁴ И. С. Галкин, нав. дело, 134—135.

⁷⁵ Исто; Д. Р. Живојиновић, нав. дело 326; Р. Ј. Драгићевић, *Извјештај о малисорским бунама* 43—47; А. Лаиновић, нав. дело, књ. I, документ бр. 13.

⁷⁶ И. С. Галкин, нав. дело 136.

Архив Србије, Фонд Милована Миловановића, Београд 18. III 1911.

⁷⁸ ННStA, ПА XII, Цариград 15. ЈI 1911, бр. 6.

⁷⁹ ДАСИП, П. О. Ф. II I/1-XIV, Софија 26. II 1911, пов. бр. 52 (359)

штанска штампа у овом случају играју адвокате Црне Горе. Према њему, ова штампа је не само доказивала црногорску делатност и коректност него се тој коректности и дивила као необичном самопоуздању у служби европског мира, чак и онда када се утврђује да она није била тако потпуна него да су у сукобима узели удела и црногорски војници борећи се на страни Арбанаса.⁸⁰ Миловановићеве белешке из априла 1911. пуне су сумње да су Црна Гора и Аустро-Угарска повезане у помагању малисорског устанка. На основу тога што се устанак очекивао дуж црногорске границе, он је сматрао да је то јасан доказ да Црна Гора има у то умешане прсте, а да Аустро-Угарска стоји иза ње. У том мишљењу га је још јаче учврстило држање аустријске штампе према Црној Гори откако је започео устанак. Планирајући држање Србије према новонасталом стању у вези са албанским устанком. Миловановић се заузимао за немешање и ишчекивање догађаја, али уз истовремено спремање за сваку евентуалност. Он је сматрао да Србија нема рачуна да се меша и да би за њу било судбоносно уколико би искрсла револуција у правом смислу речи, пошто би Аустро-Угарска свакако интервенисала — било да штогод приграби, било да спасава целокупност Турске, било да створи аутономну Албанију, што је можда и највероватније. С друге стране, сматрао је да локални покрети могу бити корисни за Србију не само зато што они ослабљују Албанце и вуку им на врат Турке него и приближавају Албанце Србима. Што се тиче албанске аутономије, Миловановић је био уверен да би до ње могло доћи само уз страну посредовање, у првом реду Аустро-Угарске, пошто је сматрао да Албанци немају услове да то сами извојују. Веровао је да агитације, препричавања, писања албанских комитета широм Европе, — били у прилог једног или другог претедента или пак за републику — у ствари немају никаквог одјека у албанском народу. Исто тако није веровао да се идејама о аутономији заносе Ферид-паша, Кучук-Саид-паша и други цариградски великаши, и да су то све само приче комитетлија. За разлику од Миловановића, Никола Пашић је био за одлучан рад с Албанцима. Међутим, Миловановић се руководио начелом да се у оваквим стварима мора радити веома смишљено и на основу сигурних закључака, а превремена истрчавања војним мерама не само да би Србију истрошила него би јој створила неповерење и у Турској и у Европи.⁸¹

Што се тиче држања Аустро-Угарске према улози Црне Горе у малисорском питању, Миловановић је 19. марта закључио да она није још ништа коначно одлучила, него да је себи оставила одрешене руке за све евентуалности и припремала терен за двоструку игру: прво, да се јави као чувар status-quoa и интегритета Турске уколико се Турска буде показала као јачи такмац и ако буде преузела на себе улогу да кроји ново стање, пре све-

⁸⁰ Архив Србије, Фонд Милована Миловановића, 21. III 1911.

⁸¹ Исто, 18. III 1911.

га на Косову и у Албанији, доцније и у Македонији; друго, уколико Турска не покаже снагу, а посебно ако арбанашки покрет узме обележје опште револуције, онда она нема никакве обавезе да поштује споразум са Цетињем. Сматрајући да је Беч и до тад везао Црну Гору својим пријатељством, упућивао је да рачуна на његову помоћ, подстицао је да се упусти у помагање арбанашког устанка. Миловановић је био уверен да уколико се Аустро-Угарска доцније окрене на страну Турске и *status-quo*, она ће посредовати да Црна Гора добије надокнаду у новцу и тако ће је умирити, а уколико се буде одределила за стварање новог стања — да ће Црну Гору узети сасвим под своју руку и искористити је ради остварења својих циљева, дајући јој малу територијалну накнаду.⁸² Неки аустроугарски дипломати су показивали страховања од утицаја словенских балканских држава на Арбанасе. Конзул у Митровици Тахи писао је 24. марта 1911. да су најозбиљније последице прошлогодишњег неуспеха устанка у томе што су Албанци, који су се увек клонили било каквих покушаја Словена да им се приближе, почели сада да се навикавају на замисао да уз словенску помоћ збаце турски јарам, или да га барем олакшају. Они своје планове темеље на помоћи Србије и Црне Горе, а под Црном Гором подразумевају и Италију. Тахи је затим известио да се углавном сматра да Црна Гора прима од Италије новчана средства за арбанашке избеглице. Неки су чак тврдили да арбанашке избеглице примају новчану помоћ непосредно од турских реакционара, то јест од старих властодржаца одобреног режима. Можда се ови гласови темеље на чистим претпоставкама, али се ипак не морају потпуно искључити. Придржавајући се у материјалним питањима увек начела „*non olet*“, Албанци су сада гледали у своје словенске суседе, код којих њихове вође налазе уточиште и одакле добијају упутства за свој покрет. Тахи даље истиче да дугогодишња пропаганда коју врше Србија и Црна Гора није успевала да постигне успех, него је самим младотурцима било суђено да гурну Албанце у наручје Словена.⁸³

Српска дипломатија је користила мартовски устанак Малисора да постигне споразум са Бугарском. Тако је српски министар Миловановић објашњавао новој бугарској влади Ивана Гешова да је малисорска буна резултат интереса и подстицање Аустро-Угарске, непосредно и преко Црне Горе, што је условило албанску кризу, која би могла послужити као изговор за даље извођење аустроугарских освајачких планова на Балканском полуострву. Ти планови, који су изражени као „аутономија арбанашка“, добили су такво обележје и обим да су непосредно угрози-

⁸² Исто, 19. III 1911; о држању Аустро-Угарске према црногорском меморандуму из марта 1911. и црногорско-турским односима види: А. Лаиновић, нав. дело, књ. II, документ бр. 21.

⁸³ HHStA, PA, Konsulate, XXXVIII K 387, Митровица 24. III 1911, пов. бр. 4.

ли не само српске и општебалканске него и посебне бугарске интересе.⁸⁴ Председник бугарске владе је прихватио разговоре, пошто је и сам закључио да је стање у Албанији доста мутно.⁸⁵ У вези са овом пролетњом кризом, српску дипломатију је занимало какви су односи Арбанаса са Црном Гором и другим заинтересованим државама, а и међусобни односи свих страна у малисорском питању. Према конзулу у Битољу Цемовићу, Арбанаси су после мисије Тургут-паше, и изгубивши наду у Цариград, почели да се обраћају свима редом: договарају се с Бугарима и Грцима, отворено шурују са Црном Гором, а имају снажне везе и с Италијом.⁸⁶ Конзул у Скопљу Јовановић је сматрао да су Бугари који су били на Цетињу највише помогли албански покрет. Њихов тамошњи посланик и представници револуционара из Македоније имали су значајну улогу у саветима које су давали било влади Црне Горе било вођама избеглица. Према Јовановићу, за мисао о аутономији Албаније сугерисали су Црној Гори управо Бугари ради своје политике према Македонији, имајући у виду чињеницу да је црногорски владар и раније био за аутономију Македоније, а никад за аутономију Албаније, док се сада у цетињским листовима полузванично пише о аутономији Скендерије кроз коју је приказиван „Мираже старе зетске краљевине без Котора“.⁸⁷ Доводећи ово у везу са подршком Бугарске Арбанасима, Јовановић је сматрао да је свему циљ да се подржава немир у Македонији и држи отворено македонско питање, чиме је требало уверити Европу како ће се мир постићи једино у случају да Македонија добије аутономију. У том смислу се у Софији вапило за нередима у Албанији и за покретом за њену аутономију. Јовановић није уопште сумњао у то да иза Арбанаса и Црне Горе стоји и Аустро-Угарска, поред Бугарске. Полазио је од чињенице да је Албанији све више испоручивала оружје, и поред забране фабрици оружја у Штајерској да то чини. Он је и у овој етапи малисорске кризе као и раније указивао на опасност од тога да Арбанаси и невољно постану оруђе за аустроугарске планове, као и на то да би и Црна Гора несвесно могла упасти у комбинације Двојне Монархије. Што се тиче Грчке, Јовановић је био уверен да и она има интереса да подржава арбанашки покрет ради својих послова у Европи и Тесалији. То исто је важило и за Италију, чак и онда кад су аспирације Арбанаса ишле даље од онога што је било у интересу Рима. Имајући све ово у виду, Јовановићу се природно наметало питање — да ли би било добро да се и Србија умеша у албанске ствари, како и колико да се умеша, посебно због деликатности стања и с обзиром на односе са званичном Турском. Лично је сматрао да би Србија

⁸⁴ Саво Скоко, нав. дело, 369.

⁸⁵ ДАСИП, П. О. Ф. IX П/6-IV, Софија 18. III 1911, стр. пов. бр. 79 (477).

⁸⁶ Исто, ПП. О., 1911, ред 78, Битољ 28. III 1911, бр. 291 (1248).

⁸⁷ Исто, П. О. Ф. X П/6-IV, Скопље 29. III 1911, стр. пов. бр. 55.

требало да се заинтересује за албанско питање много активније него до тада.⁸⁸

После доласка Тургут-паше 4. априла 1911. у Скадар да умири Арбанасе и у ситуацији која је иза тога настала,⁸⁹ шеф српске дипломатије био је још сигурнији у повезаност Аустро-Угарске са Црном Гором. Кад је италијански посланик Бергли саопштио Миловановићу мишљење свога колеге посланика Сквитија који се налазио на Цетињу и који је рекао да је неосновано страховање да Аустро-Угарска гура Црну Гору да помаже арбанашки устанак и загази у рат против Турске, а да то зна на основу поузданог обавештења да су се Црногорци обраћали два-три пута Бечу у том циљу и сваки пут добили категоричан негативан одговор, Миловановић му је одговорио да Сквитијева обавештења можда могу бити тачна, али само једним делом. У погледу односа између Аустро-Угарске и Црне Горе у арбанашком питању. Миловановић је био уверен да се Црна Гора вероватно обраћала Бечу, али није био убеђен да је категорички одбијена. Одговор Беча је свакако морао бити такав да је краљ Никола могао да из њега извуче закључак како су симпатије Аустро-Угарске на његовој страни и да се неће сукобити с интересима Монархије уколико буде активно помагао арбанашки устанак и припремао даље заплете у том делу Балкана. Да одговор Беча није био такав, Црна Гора би се свакако другачије понашала и више би водила рачуна о турском нерасположењу. Своје мишљење о том питању министар Миловановић је и овога пута доказивао држањем аустроугарске штампе према Црној Гори, као и оценама аустроугарских дипломата о Црној Гори и њеном држању. Миловановић је са увереношћу излагао Берглију да Аустро-Угарска не рачуна на *status-quo* за дуже време, него да се припрема да створи ново стање према својим интересима и тежњама кад *status-quo* буде мењан. Он је веровао да Аустро-Угарска жели имати одређена средства, па кад буде оценила да је дошао повољан тренутак, она ће предузети иницијативу, у чему би јој највише одговарали ровито стање међу Арбанасима и Црна Гора као оруђе да стави варницу где и кад треба. Стога је Миловановић изричито нагласио Берглију: „Нека Италија има то добро на уму: аустроугарска политика на Балкану данас је мање но икад неактивна. У тако крупним питањима, као што је арнаутско, Аустро-Угарска није миран посматрач него она или подстиче или ставља вето. А да у овом случају подстиче и опрезно и индиректно, то је несумњиво”.⁹⁰

У таквој ситуацији, о којој је Бугарска била раније обавештена, њен председник владе Гешов предложио је Србији почетком априла 1911. да се између влада изврши размена мишљења о албанском устанку и да започну преговори о склапању савеза

⁸⁸ Исто, Скопље 14. III 1911, стр. пов. бр. 452.

⁸⁹ И. С. Галкин, нав. дело, 137.

⁹⁰ Архив Србије, Фонд Милована Миловановића, 21. III 1911.

који не би имао офанзивне циљеве у односу на Турску.⁹¹ Одра није спремна на разговоре, српска влада је прихватила понуду. Министар Миловановић је 15. априла позвао бугарског посланика у Београду Тошева и изложио му гледиште своје владе о стању међу Арбанасима дуж границе Црне Горе, о држању Црне Горе према Арбанасима и о односу Аустро-Угарске према Црној Гори и Арбанасима. Миловановић је изнео своје мишљење да Србија и Бугарска треба да буду на опрезу и спремне за могуће крупне заплете. Уверавао је Тошева да у Албанији није у питању унутрашњи арбанашки покрет, мада би за њега било доста повода због турских поступака, него дело сплеткашких утицаја. Указавши на искуства из прошлости, Миловановић је изнео да албански покрет може лако постати квасац којим ће се закувати крупни догађаји и промене стања на Балкану. Он није веровао да то мора бити убрзо, још у току те године, али да је све могуће. Био је сасвим убеђен у то да се прави мир неће више успоставити међу Арбанасима, пошто Турска није кадра да га успостави. У таквим околностима, Миловановић је сматрао да би Србија и Бугарска требало да пожуре у припремама и да заједничким планом изиђу догађајима у сусрет, па било да их сачекају било да их сами изазову уколико се за то укажу повољне прилике. На све то је Тошев упитао Миловановића да ли верује да би стање могло бити и такво да је у интересу изазвати догађаје, на шта му је он одговорио: „Ни у ком случају, ма шта се десило, док између њих не буде споразума“.⁹²

4. — Улога Србије и Црне Горе у међународној активности у малисорској кризи

Односи између Турске и Црне Горе постали су веома затегнути у мају 1911. због арбанашког питања. Стога је краљ Никола указао 9. маја на могућност црногорско-турског сукоба и на потребу да се реши избегличко питање.⁹³ Желећи да се очува мир на Балкану, руска влада се залагала на Цетињу да се избеглицама откаже гостопримство.⁹⁴ Петроград је био за то да се то питање подржи у Цариграду без обзира на гледишта других сила, па су у том смислу послата упутства Чарикову, руском амбасадору⁹⁵ Црногорску ноту је прихватила и италијанска влада, док је Аустро-Угарска одбила. Енглеска влада ју је прихватила под условом да се сложе Русија, Италија и Аустро-Угарска, док су се

⁹¹ Први балкански рат 1912—1913, 82.

⁹² Исто, 82—93; Архив Србије, Фонд Милована Миловановића, 2. IV 1911.

⁹³ И. С. Галкин, нав. дело, 139.

⁹⁴ Р. Ј. Драгићевић, Малисорске буне, 156.

⁹⁵ ДАСИП, П. О. Ф. IX П/6-IV, Петроград 22. II 1911, пов. бр. 38 (361).

Француска и Немачка држале резервисано.⁹⁶ Аустроугарска влада је сматрала да би свако прихватање акције у погледу жеља црногорске владе било мешање у унутрашње ствари Турске.⁹⁷ Руска нота је иначе изазвала живо реаговање на Порти, а у европској јавности су се појавиле теоретске расправе на основама међународног права.⁹⁸ Она је младотурцима предочила да поручбином ратних бродова у Немачкој, злостављањем и убијањем словеноког живља у Македонији и претњама Црној Гори превазилазе све границе стрпљења.⁹⁹

Аустро-Угарска је била незадовољна руском иницијативом у Цариграду¹⁰⁰ јер је спречавала конфликт и измицала Црну Гору ван њеног политичког домаћаја. Да не би заостала за Русијом, аустроугарска влада се 8. јуна 1911. јавила преко листа *Fremdenblatt* у корист арбанашких устаника. Мада су на Порти и у неким дипломатским круговима схватили писање овог листа као израз унутрашњег стања у Аустро-Угарској и Еренталовог тешког положаја у односу на држање клерикалне стране, ипак је било и тумачења да је чланком тражена интервенција у корист Арбанаса.¹⁰¹ Мирослав Спалајковић, српски посланик у Софији, сматрао је да се Аустро-Угарска писањем *Fremdenblatta* јавила као заштитник Арбанаса и њихових претензија, те да је чланак последица суревњивости према Црној Гори која је тежила да привуче Арбанасе католике над којима је Монархија имала верски протекторат.¹⁰² Мимо званичне изјаве, код Турака је владало мишљење да аустроугарско држање у корист побуњених Арбанаса представља непријатељски акт према Турској, а да је готово судбоносно за даље стање у Албанији. Неделикатност овог држања чинило је нарочито то што се испољило управо пред сам султанов долазак на Косово, као и у тренутку кад је већ било одлучено да се избеглицима у Црној Гори пружи амнестија. О руском кораку који је претходио аустроугарском може се рећи да су Турци мислили другачије. Они су своју нервозу према њему изражавали у општем нерасположењу према Русији, али су схватили да је он окуражио Црну Гору, док је аустроугарски дао маха побуњеним Арбанасима, што је за Турску много горе и опасније.¹⁰³ Иступање Аустро-Угарске приморало је турску владу да почне преговоре с Албанцима.¹⁰⁴

Изгледе на успех у преговорима давала је чињеница да је краљ Никола, суочен са општим нерасположењем, посебно у Пе-

⁹⁶ Исто, Париз 2. III 1911, пов. бр. 52 (375).

⁹⁷ Исто, Ф. X П/6-IV, Беч 31. III 1911, пов. бр. 78 (546).

⁹⁸ Исто, Солун 17. V 1911, бр. 243 (850).

⁹⁹ Исто, Софија 19. V 1911, пов. бр. 199 (860).

¹⁰⁰ Исто, Петроград 19. V 1911, пов. бр. 101 (876).

¹⁰¹ Исто, Цариград 27. V 1911, пов. бр. 123 (925); И. С. Галкин, нав. дело, 139—140.

¹⁰² Исто, Софија 28. V 1911, пов. бр. 212 (926).

¹⁰³ Исто, П. О. Ф. IV I/8-XIX, Београд пут султанов, бр. 1100.

¹⁰⁴ И. С. Галикин, нав. дело, 143.

трограду, био присиљен да измени своју тактику. Наиме, он је 23. јуна позвао представнике сила акредитованих на Цетињу да заједнички разговарају о томе шта би требало предузети за смиривање прилака дуж турско-црногорске границе.¹⁰⁵ Вероватно на основу овог корака краља Николе, италијански подсекретар Министарства спољних послова кнез Скела је у разговору који је у јуну 1911. водио са српским послаником у Риму Вујићем о албанском покрету рекао да Црна Гора више не жели ширење револуције у Турској. Међутим, кнез Скела није био убеђен да ће то донети мир. Износећи да реформама младотурака у Турској више нико не даје шансе, и да ће, уколико и дође до примирења, ватра ипак и даље тињати тако да сваког часа може доћи до заплета, Вујић је рекао да тако мисли и црногорски конзул из Скадра, да је положај Црне Горе тежак кривицом Турака и да је влада у праву кад тражи надокнаду.¹⁰⁶ Неповољан развој турско-арбанашких преговора Мирослав Спалајковић, српски посланик у Софији, приписао је политици Аустро-Угарске која је, наводно, у свим тим догађајима резервисала за себе главну улогу. Он је то потврдио следећим чињеницама. Наиме, после Тургут-пашине прокламације о амнестији, турски посланик на Цетињу Садредин-беј је 25. јуна преговарао у турском конзулату у Подгорици са шездесет арбанашких главара; међу њима су била осамнаесторица која су непосредно стигла са попришта устанка. Они су предали Садредин-беју један меморандум на албанском, тзв. „црвену књигу“, и изложили своје захтеве: јемство да ће бити испуњена турска обећања, да могу носити оружје, да добију установе главног инспектора над албанским вилајетима, да постављају чиновнике Арбанасе, поштовање језика, децентрализацију у управи, општинску самоуправу, реформе у финансијској управи, приходи из Албаније да се троше у земљи. На то је Садредин-беј обећао да ће одговорити. Тургут-паша је замолио владу да продужи десетодневни рок који је дао у својој прокламацији, пошто већи део Малисора није успео на време да сазна за амнестију. Турска влада га је известила преко Садредин-беја да одобрава 15-дневно продужење рока у вези с амнестијом и да султан шаље дар од 10.000 лира. Према Спалајковићу, Црна Гора је подбадала Арбанасе да се не покоре и да траже писмено обећање и јемство, а истовремено аустроугарски амбасадор у Цариграду Палавичини „сваки дан долази на Порту и препоручује — да се аутономија дадне Албанији“ У таквим околностима, турска влада се налазила у све неповољнијем положају. За претрпљени неуспех у преговорима с Малисорима сваљивала је сву кривицу на Црну Гору. Порта је истовремено преко својих представника на страни изјављивала да неће прихватити никакве савете у погледу својих односа према Црној Гори и Албанцима, а да о аутономији Албаније не може бити ни говора. Стога је Спалајко-

¹⁰⁵ Д. Р. Живојиновић, нав. дело, 326.

¹⁰⁶ ДАСИП, П. О. Ф. II I/1-XI, Рим 6. VI 1911, пов. бр. 84 (1002).

вић сматрао да стање на Балкану постаје све теже и сложеније. Ни султанов долазак на Косово није уопште допринео смиривању Арбанаса; напротив, стање у крајевима на црногорској граници постало је још озбиљније и критичније. Арбанаси католици нису желели да се користе добијеном амнестијом и нису пристајали на турске понуде пошто нису добили никакве гаранције да ће турска влада испунити своја обећања, па су стога тражили да те гаранције пружи Европа. У вези са тим, 26. јуна 1911. упутили су великим силама преко њихових акредитованих представника на Цетињу молбу коју су потписали главари из двадесет племена. Молили су Европу да учини крај њиховим страдањима и да на-тера Турску да им да аутономију.¹⁰⁷ У исто време су Албанци англофили упутили посебну молбу енглеској влади да подстакне испуњење албанских захтева изнијетих у „Црвеној књизи”.¹⁰⁸

Од преношења малисорског питања на европске силе српска дипломатија постаје веома активна и у њиховим престоницама у погледу албанског питања. Димитрије Поповић, посланик у Петрограду, дознао је из разговора с помоћником министра спољних послова Наратовом да су Руси били задовољни држањем Немачке у вези с албанским питањем и да Берлину није било пријатно тадање писање *Freundenblatta*. Наратов је рекао да је држање Немачке у погледу руског посредовања у Цариграду било пријатељско. Према Наратову, узроци таквог држања били су у томе што је Немачка желела да очува наклоност Русије услед преговора у вези са персијском железницом, али је ипак сумњао у држање Немачке у озбиљним временима. Што се тиче албанске аутономије, сматрао је да би она била постала извор за нове нереде код других народа, а да би се Албанија изложила опасностима због планова Аустро-Угарске.¹⁰⁹ Наратова је занимало Поповићево мишљење „о евентуалним концесијама — не потпуној аутономији Арбанасима”. На то му је посланик рекао да он лично мисли како би Србија желела да Порта пружи свакој народности у Турској могућност да живи као народност, али да се концесије не могу давати само једној и то на штету других. Потпуна или непотпуна аутономија Албаније би могла послужити само плановима Аустро-Угарске која би је представила као своју заслугу, чиме би задобила још веће албанске симпатије, а затим би створила извор заплета који би јој добродошли за њене намере.¹¹⁰

Са држањем Црне Горе у вези са малисорским питањем посланик Поповић је упознао своју владу на основу једног чланка у *Новом времену* из пера Лазара Мијушковића, који се тада налазио у специјалној мисији у Петрограду. Он је рекао да се албанско питање сада истиче као општеевропско питање и да је

¹⁰⁷ Исто, П. О. Ф. X П/6-IV, Софија 19. VII 1911, пов. бр. 261 (1082).

¹⁰⁸ И. С. Галкин, нав. дело, 146—147.

¹⁰⁹ ДАСИП, П. О. Ф. X П/6-IV, Петроград 6. VI 1911, пов. бр. 117 (999).

¹¹⁰ Исто, Петроград 16. VI 1911, пов. бр. 130 (1088).

неопходно потражити начин како натерати Турску да испуни обећања која је дала Арбанасима. Извесна самосталност Албаније сачувала би да је од туђих проблема, дала јој могућност да се потпуно смири и да се у миру развија под турском управом. Он је сматрао да би се интереси свих европских сила сложили у том случају, пошто се одржање status-quoа на Балкану и обезбеђење мирног стања у Албанији јављају сада као опште жеље. Аустрија као покровитељица Албанаца католика имала је намеру да пошаље представку Турској. Мијушковић је сматрао за потребно да се изврше припреме за испуњење реформи које је Турска обећала, а то да се учини посредством свих великих сила. У супротном, Албанија остављена својој судбини не само што прети као болесно место Европе на дуго време него изазива и компликације далеко изван своје области.¹¹¹ Аустроугарски амбасадор у Цариграду је сматрао да султанов ферман неће задовољити Малисоре; можда је могао да их смири пре неколико месеци, али се сада кључ за излаз из тешког стања налази на Цетињу.¹¹² Палавичини је уочио и Хилми-пашино настојање да питање католика и односе са Црном Гором среди одласком у Рим и да заташканим незадовољством Малисора избије могућност Русији и Аустро-Угарској да се користе њиховим незадовољством.¹¹³ Владимир Гизл, аустроугарски посланик на Цетињу, налазио је да је малисорски меморандум вешто састављен, тј. да Малисори у том акту нису тражили уступак једино за себе него за целу Албанију, па је то била нека врста „арбанашког програма“ Према Гизлу, Малисори су својим меморандумом истакли пожртвовање за целу отаџбину Албанију, а у случају неуспеха, морално су ангажовали све Албанце да устану на оружје како би се програм спровео у живот. Гизл је сматрао да је малисорски захтев добар и за Турску; наиме, уколико би Порта примила малисорске захтеве само у односу на Малесију, онда би и други Арбанаси одмах започели исто што су радили и Малисори, па би се тако наставила борба и у другим деловима Албаније за исте уступке.¹¹⁴ Гизл је био једини дипломат на Цетињу који је остао оптимист у погледу испуњења малисорских захтева и споразума с Портом. Према српском посланику Гавриловићу, Гизлов оптимизам је вероватно проистакао из тога што је полагао наду у оно што се радило иза кулиса и изван Цетиња. У виду је имао рад Аустро-Угарске и Немачке у Цариграду (о чему су се на Цетињу могли чути неодређени гласови), затим деловање Аустрије преко својих агената међу Арбанасима и, најзад, свој лични рад на Цетињу код Садредин-беја.¹¹⁵

¹¹¹ Исто, Петроград 17. VI 1911, пов. бр. 131 (1084).

¹¹² ННStA, PA XIV, K. 36, Јеникеј 22. VI 1911, приватно писмо.

¹¹³ Исто, Јеникеј 20. VI 1911, бр. 388.

¹¹⁴ ДАСИП, П. О. Ф. X П/6-IV, Цетиње 16. VI 1911, пов. бр. 103 (1103)

¹¹⁵ Исто, Цетиње 19. VI 1911, пов. бр. 105 (1123).

Српска дипломатија је посебну пажњу поклонила иницијативи енглеског министра спољних послова Греја у вези са меморандумом који је примио од Арбанаса, а коју је шеф енглеске дипломатије развио међу великим силама. Посланик Спалајковић је дознао у поверењу од тамошњег руског посланика да је Грејова иницијатива започела зато што он веома страхује од могућности да дође до рата због каквог балканског питања, па би по сваку цену желео да се такав рат избегне. Стога је сматрао да рат могу спречити једино силе које су највише заинтересоване за балканске ствари, а то су Русија, Аустро-Угарска и Италија. Он је одмах по пријему меморандума предложио да се између ових сила поведе разговор на политичкој основи и да оне учине што буде требало како би се спасли и мир на Балкану и Арбанаси који су у опасности. Греј је овај предлог правдао разлозима хуманости и људске дужности.¹¹⁶ У вези са Грејовом иницијативом, посланик Грујић је из Лондона обавестио Миловановића да се у току разговора међу силама показало да је готово немогуће постићи њихову сагласност за заједничку акцију. Тешкоћа није била само у томе што Немачка уопште није хтела да се придружи било каквом кораку у Цариграду, него и у томе што силе једноставно нису знале шта би требало да предузму, на који начин и где.¹¹⁷ Богићевић је из Берлина доставио Нидерленово мишљење о држању Немачке у погледу албанског питања. Берлин је од почетка заузео резервисано држање и није чинио било шта ни у Цариграду ни у Цетињу. Немачка се тако држала не само зато што су Русија и Италија биле позваније да одржавају мир него и зато што се на Турску није могло поуздано рачунати. С друге стране, у Берлину се сматрало да би свака акција изгледала као уплитање једне или друге стране, а у виду се имало и то да ни руски ни аустријски покушај није постигао очекивано дејство, него су ситуацију још више замрсили. На Кидерлана је све ово оставило утисак чисто новчаног питања, па је у том смислу разговарао са турским амбасадором у Берлину, а амбасадору у Цариграду је дао упутства да на Порти изнесе мишљење како би краља Николу требало једноставно потплатити. Према Кидерлену, Турци су ставили до знања да су вољни да то учине, али не одмах пошто је влада страховала од комитета и опозиције који би такав чин могли тумачити као слабост унутрашње политике.¹¹⁸ Кад се енглеска влада обратила великим силама с предлогом да посредују у Цариграду у корист Арбанаса, Ђорђу Симићу, посланику у Бечу, било је речено да предлог није био прихваћен. Немачка га је једноставно одбила, а Аустро-Угарска је одговорила како претходно жели да сазна шта би се могло даље учинити уколико Турска не прихвати посредовање сила.

¹¹⁶ Исто, Софија 19. VII 1911, пов. бр. 261 (1082); И. С. Галкин, нав. дело.

¹¹⁷ ДАСИП, П. О. Ф. X П/6-IV, Лондон 26. VI 1911, пов. 97 (1188).

¹¹⁸ Исто, П. О. Ф. I 1/1-I-II, Берлин 25. VI 1911, пов. бр. (2303).

Затим је енглеска влада својим циркуларом предложила да Русија, Аустро-Угарска и Италија као највише заинтересоване силе у вези с арбанашким питањем делују у Цариграду и на Цетињу да би се одржао мир и *status-quo*.¹¹⁹ У Бечу су и поред писања *Fremdenblatta* и извесних обавеза на бази културног протектората чврсто одлучили да остану при политици немешања у опасности малисорског питања. Ерентал је сматрао да изгеди за мирно решење нису безнадежни упркос грешкама Турске и пријатељских савета да према арбанашком елементу покаже разумну предусретљивост, а такође упркос и извесној непоузданости краља Николе који није имао никаквих интереса да допринесе рашчишћавању стања, пошто се надао да ће из његове замршености извући личну корист. У случају да покушај Аустро-Угарске остане без успеха у настојању на Цетињу да се задржи коректно држање према суседној држави, а у Цариграду на толерантности према арбанашком живљу са циљем да се спречи могући сукоб између Турске и Црне Горе, тада би се стремљења управила на то да се заједно са другим заинтересованим силама тај сукоб ограничи. Без сопственог ангажовања у сукобу сачекали би се његови резултати уз задржавање права да се при обликовању коначног стања има одлучујућа реч.¹²⁰

Према казивању руског посланика у Софији Нехљудова, држање руске владе у односу на Грејову иницијативу било је такво зато што је она сматрала да арбанашки догађаји представљају унутрашњу ствар Турске. Кад се енглески отпавник послова у Петрограду обратио Наратову у вези са Грејевом иницијативом, Наратов му је рекао да Руси нису никад разговарали с Турском о Арбанасима, него само о односима између Црне Горе и Турске, и то једино стога што су страховали од њиховог сукоба. Он је сматрао да би при таквом стању ствари требало сачекати крај продуженог рока, да би се видело шта ће се догодити. Кад је отпавник послова рекао да је Енглеска изложила своју иницијативу и Аустро-Угарској, руска влада се увредила што се Бечу пре обратило него њој, па је Грејева иницијатива тако пропала. После тога је и он прихватио гледиште да албански догађаји представљају ствар Турске.¹²¹ У таквим околностима уследили су појединачни покушаји заинтересованих сила да дође до споразума између Турске и Црне Горе. У погледу држања Аустро-Угарске, српски посланик у Цариграду Ненадовић је указао да се из њене амбасаде шире алармантне вести и да њој никако не иде у рачун да се Турска и Црна Гора споразумеју. То је увидела и сама Турска, и закључила да јој од Аустро-Угарске прети опасност. Стога је и Чариков саветовао Порти да нађе заједнички језик са

¹¹⁹ Исто, П. О. Ф. X П/6-IV, Беч 1. VII 1911, пов. бр. 131 (1252).

¹²⁰ *Österreich-Ungarns Aussenpolitik (von der bcsnischen Krise bis zum Kiregsausbruch 1914)*, Wien und Leipzig 193, том III бр. 2558.

¹²¹ ДАСИП, П. О. Ф. X П/6-IV, Софија 19. VII 1911, пов. 261 (1082).

Црном Гором и истакао да би такав споразум био прави фијаско аустроугарске дипломатије; у том смислу је радио и сам Чариков. Наиме, настојање аустроугарске амбасаде да се на Порти учини заједнички покушај заинтересованих сила одбили су и руски и француски и италијански амбасадор, сматрајући арбанашко питање за унутрашњу ствар Турске.¹²²

У јулу 1911. дошло је до демаскирања аустроугарске политике у односу на Албанију. Емерих Иванка, посланик Угарског парламента и члан Кошутове странке, поднео је интерпелацију о Еренталовој арбанашкој политици и изнео како је Ерентал у време анексионе кризе поделио 10.000 манлихерских пушака и већу суму новца Малисорима, Миридитима и другим арбанашким племенима. Циљ је био, с једне стране, да Арбанаси изазивају чарке с младотурским режимом како би признао анексију, а с друге — да нападне с леђа Црну Гору уколико би се она прихватила оружје због анексије. Новац је дељен арбанашким првацима као поклон у име цара. Известан број тих првака примао је и доцније сталну годишњу плату од аустроугарског министра спољних послова. Оружје које је послато Арбанасима било је заплешено у Фијуми (Рријека) грешком угарских царинских власти које о томе нису биле извештене. Скандал који је настао у вези с тим заташкан је тешком муком. После турског признања анексије и побољшања односа са Црном Гором, Ерентал је покушао да од Арбанаса одузме оружје којим их је сам снабдео. Међутим, огорчени строгим мерама младотурака и услед почетка устанка 1910, Арбанаси се нису одазвали његовом позиву. Младотурцима је било познато све ово, али су ћутали пошто им је Ерентал обећао помоћ у њиховој борби против Арбанаса. Посланик Иванка је ово документовао тиме што Ерентал није одобрио да се у земљи образују добровољни одбори који би слали храну емигрантима у Црној Гори.¹²³

У неким дипломатским круговима је сматрао да је после писања *Fremdenblatta* у Аустро-Угарској дошло до осетне политичке промене. Црногорски посланик у Цариграду Поповић рекао је заступнику српског посланства Балугџићу да више не разуме држање Аустро-Угарске. Њему је изгледало да је чланком наглашено снажније заузимање у корист Малисора, а преко њих и Црне Горе, а сада Палавичини назива краља Николу „старом будалом” која није више способна за озбиљне разговоре. Кад је Палавичинију предочено да је чланак у *Fremdenblattu* морао изазвати извесне наде и код Малисора и код Црногораца, он је одговорио да је чланак писан због јавног мњења у самој Аустро-Угарској, а никако да ојача било чије прохтеве. Јавно мњење, а на првом месту мњење католичко, тражило је да се Аустро-Угарска, као протектор католика, заузме за Малисоре и Аустро-Угарска је морала у томе питању казати своју реч, али нимало да које-

¹²² Исто, Цариград 2. VII 1911, те. (1262).

¹²³ Исто, Будимпешта 6. VII 1911, пов. бр. 161 (1240).

какве будаласте тежње подржава" И Чариков је био уверења да је чланак био последица жеље да се задовоље клерикалци на челу са престолонаследником. Према њему, првобитно држање Аустро-Угарске имало је за циљ да она надмоћно учествује у арбанашком питању као најближе заинтересована, али не сама него као мандатор Италије и Русије. Аустроугарска дипломатија се надала да ће на Босфору моћи да говори и у име ове две силе, али кад се показало да то није могућно, она се повукла с великим губитком. Чариков је сматрао да је цео овај сукоб имао повољан резултат пошто су се на Порти најпосле уверили да Аустро-Угарска није пријатељски расположена према Турској како се представљала, него да непрекидно подбада мале балканске државе против ње. Према њему, то уверење је несумњиво морало бити корисно за Србију као познату противницу Аустро-Угарске. Стога је Чариков посебно замолио Балугџића да саопшти Миловановићу како му је велики везир у погледу односа са Србијом рекао: „Ми све више осећамо да нам је пријатељство Србије у овим разним незгодама врло драгоцено" Италија је са своје стране пензионисала свог амбасадора у Цариграду мајора де Планжа због тога што је следио аустроугарску политику. Он је заједно с Палавичинијем долазио код Чарикова да учине заједнички покушај на Порти у вези са малисорским питањем, али их је он одбио пошто је сматрао да Аустро-Угарска жели преузети главну улогу у том питању.¹²⁴ Према разговорима које је у том раздобљу водио српски министар Миловановић са страним представницима у Београду, а нарочито с турским послаником, изгледало је да је турска влада била веома незадовољна држањем Аустро-Угарске у питању побуњених Малисора. Ти разговори су наводили Миловановића на мишљење да ће Турска променити своје држање према Аустро-Угарској, коју није потпуно следила ни Немачка у вези с арбанашким питањем. И неки извештаји српских конзула у Турској говорили су о негодовању међу младотурцима према Аустро-Угарској. У Паризу нису имали никаквих података о стварној ситуацији, а у Петрограду су сматрали да је Турска незадовољна држањем Аустро-Угарске. Наратов је рекао да турска влада сумња да Аустро-Угарска у споразуму са Црном Гором подбада Албанију на побуну.¹²⁵

Унутрашње стање у Цариграду, заоштрени односи међу младотурцима,¹²⁶ претње краља Николе у току јуна и јула 1911. црногорском оружаном акцијом у северној Албанији, затим притисци Русије, Аустрије и Италије на Порти с једне стране и на Црну Гору с друге стране — приморали су краља Никола дапусти.¹²⁷ Крајем јула, турски посланик на Цетињу добио је из Цариграда

¹²⁴ Исто, Цариград 10. VII 1911, пов. бр. 161 (1340).

¹²⁵ Исто, Београд 15. VII 1911, бр. 1365; Париз 20. VII 1911, пов. бр. 299 (1444), Петроград 19. VII 1911, пов. бр. 201 (1449).

¹²⁶ Исто, П. О. Ф. III I/1-XIV, Софија 12. VII 1911, пов. бр. 350 (1416).

¹²⁷ Д. Р. Живојиновић, нав. дело, 326.

телеграм у коме су били наведени уступци Арбанасима.¹²⁸ Пошто су Турци изнели своје захтеве и услове за повратак побуњеника, краљ Никола је после много оклевања 28. јула обећао да ће о томе обавестити малисорске главаре и затражити од њих да прихвате турска обећања. Прелазећи из једне крајности у другу, доводећи у питање свој углед међу Малисорима, он је чак пратио да ће их лишити хране уколико не прихвате турске захтеве. Коначно су Малисори прихватили што се од њих тражило, јер нису имали другог излаза. Средином августа 1911. већи број избеглица вратио се у своју земљу, док их је око педесетак остало у Црној Гори. Тако је малисорска буна завршена.¹²⁹ Да би задобила Албанце, Порта је опозвала Тургут-пашу и на његово место поставила Есад-пашу.¹³⁰ Користећи привођење малисорске кризе крају, српски отпраник послова у Софији Милојевић рекао је турском представнику Асим-беју да се устанак не би ни појавио у таквом облику да није имао снажну подршку од Ерентала. Нагласио је да држање Балплаца у малисорској кризи и лансирање идеје у штампи о стварању велике Албаније обележавају јасно намере Аустро-Угарске: „Ми не можемо, прихватио је Асим-беј, сматрати аустроугарску владу одговорном за држање већег дела њене штампе, које није било довољно пријатељско. Али оно што ми не можемо разумети нити опростити, то је држање — *Fremdenblatta*. Убудуће ми не можемо више веровати у искреност Аустро-Угарске према нама”.¹³¹

Резултат ангажовања српске дипломатије у малисорском питању, иза којег су стајале Црна Гора и Аустро-Угарска, па и Италија и Бугарска, био је почетак озбиљнијег разговора о савезу између Србије и Бугарске који је после триполитанског рата прешао на конкретне акције, из њих је 13. марта 1912. дошло до стварања српско-бугарског споразума.

¹²⁸ И. С. Галкин, нав. дело, 149—150.

¹²⁹ Д. Р. Живојиновић, нав. дело, 326.

¹³⁰ И. С. Галкин, нав. дело, 151.

¹³¹ ДАСИП, П. О. Ф. III I/1-XIV, Софија 29. VII 1911, пов. 374 (1494).

Dr Đorđe Mikić

LA SERBIE ET LE MONTÉNÉGRO DANS LA CRISE MALISORE
DE 1910 — 1911

Resumé

Dans la politique globale balkanique de la Serbie et du Monténégro, vers la fin de 1910 et dans la première moitié de 1911, leur intérêt pour les Albanais dans la soi-disant crise malisore était bien remarquable car, dans la lutte et la résistance continuelle des Albanais contre le nouveau régime des jeunes turcs, la révolte des malisors occupe une place considérable dans le plan intérieur albanais, balkanique et international. Cet intérêt accru résulta du fait qu'une partie d'insurgants, pendant cette insurrection, passa au Monténégro à cause de quoi ses relations avec l'Empire ottoman s'aggravèrent et, par eux, les contradictions internationales s'en approfondirent. En différence du Monténégro qui était obligé de jouer un rôle actif, la politique du gouvernement serbe dans l'insurrection des malisors et dans la soi-disant crise malisore se basait sur le désir et à l'activité de conserver le »status quo«, car l'union des états balkaniques n'était pas encore réalisée, dont cette crise l'incita et que les grandes puissances exigeaient une telle politique. Dan de pareilles circonstances, le gouvernement serbe craignait du rôle actif du gouvernement monténégrin dans la crise malisore — par l'accueil des émigrés et par l'incitation de l'élargissement de l'insurrection, ainsi que par l'ingérence remarquable du gouvernement bulgare dans l'insurrection et particulièrement de l'activité des puissances de l'alliance Tripartite, avant tout de l'Autriche-Hongrie. De l'autre côté, le gouvernement serbe craignait aussi des malisors qui prenaient part à l'activité et à la propagande relatives à la création d'une Albanie autonome qui embrasserait des régions hors dessees frontiéres ethniques de l'Albanie, en ce que la diplomatie de l'utriche — Hongrie était particulièrement active. En mettant en rapport le mouvement albanais pour l'autonomie avec la politique italienne au Balkan et surtout celle de l'Autriche-Hongrie et avec les efforts de Vienne d'aggraver les relations entre les Albanais et le Monténégro et la Serbie, ce qui se faisait pendant des dizaines d'années, afin de faciliter la pénétration vers Thessalonique et vers l'Albanie, la diplomatie serbe craignait que l'intervention éventuelle du Monténégro dans l'insurrection des malisors pourrait servir à l'Autriche-Hongrie comme moyen pour un excés actif. A cet égard, le gouvernement monténégrin y tenait moins compte car, ses intérêts, dans le désir de son élargissement, étaient dirigés en premier lieu vers l'Albanie du Nord, tandis que le gouvernement serbe pouvait réaliser cela, à part de l'Albanie, en Macédoine aussi. De telles combinaisons il en résultèrent des malentendus entre les gouvernements de la Serbie et du Monténégro qui se manifestèrent dans la période de la crise malisore au cours des années 1910 et 1911.